

Knih o ruské a české sídelní a fortifikační terminologii

Jindřich Kesner

Артёмов, Андрей (Artemov, Andrej). 2022. *Родовые наименования населённых пунктов и фортификационная терминология в русском и чешском языках / Sídelní a fortifikační terminologie v ruštině a češtině*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.

Na podzim roku 2022 vyšla v Plzni pozoruhodná monografie Andreje Artemova, srovnávající ruskou a českou sídelní a fortifikační terminologii. Kniha je napsána v ruštině, obsahuje české a anglické resumé. Autor prostudoval velké množství literatury, zejména ruské a české, jež k dané problematice přistupuje zpravidla z hlediska topografického či historického. Sám uplatňuje přístup diachronní (původ slov, vývoj jejich sémantiky, přiblížení kulturně-historických okolností) a synchronní (zejména problematika adekvátního překladu z jednoho jazyka do druhého). Považka zkoumaného lexika autora vedla k častému použití interdisciplinární explikace sémantiky, při níž pro vysvětlení sémantiky jednotlivých termínů používá údaje z oblasti jazykovědy, historie, geografie, statistiky, sociologie, urbanistiky a asi nejméně často z oblasti práva. Jak vyplývá ze samotného názvu, zkoumaný jazykový materiál lze rozdělit do dvou skupin – na terminologii sídelní a fortifikační, přičemž zdaleka ne vždy je možné mezi nimi provést jasnou hranici. Jazykový materiál autor čerpal ze zdrojů lexikografických, geografických a také z různých statistických a historických materiálů.

V první kapitole, která nese název **Историко-этимологический обзор избранных терминов**, nalezneme vysvětlení jednotlivých pojmů obsažené v různých etymologických, výkladových a topografických slovnících. Pro prověření frekvence jednotlivých slov se autor obrací i k národním korpusům. Materiál je rozdělen podle toho, do jaké míry se shodují

jednotlivé aspekty posuzovaných lexémů. Nejprve je pojednáno o termínech, u nichž lze nalézt formální i etymologickou shodu slovotvorných základů, další podkapitola posuzuje případy, v nichž je shodný pojem v ruštině a češtině vyjádřen různým způsobem, zvláštní podkapitola je pak věnována názvům označujícím sídla v ruském prostředí, která nemají v českých zemích přesný ekvivalent, a naopak českým pojmům, jejichž přesný ekvivalent nenajdeme v Rusku. Poslední podkapitola této části práce je věnována přejímkám z cizích jazyků a kalkům. První kapitola bezpochyby zaujme každého učitele ruštiny jako cizího jazyka, který si zde díky obsírnému a všestrannému výkladu jednotlivých pojmů může ujasnit přesný význam (významy) a původ slov, u nichž leckdy dochází k určitým pochybnostem: *деревня, село, посёлок, усадьба, имение, хутор, огород, городище, посад, надворье, подворье, слобода, вотчина, община, предместье, пригород, местечко, пристань, станица, станция*... Podrobné vysvětlení jednotlivých pojmů jistě přivítají i literární vědci a čtenáři ruské (zejména klasické) literatury. Neméně zajímavý je výklad významu českých pojmů jako *sídlo, osada, sídliště, usedlost, statek, dvůr, poplužní dvůr, dvorec, nádvoří, hradiště, tvrz, tvrziště, samota, předhradí, podhradí, podzámčí, obec, městys, maloměsto, velkoměsto*... nebo i takových, jež z jazyka v podstatě zmizely nebo se zachovaly pouze jako vlastní jména nebo jejich součást: *hradec, městec, městiště, městisko, podměstí, podvoří, předměsto, sedliště, týn, týnec, týniště*... Mezi přejímkami a kalky najdeme taková slova jako *аул, мыза, фольварк, цитадель, grunt, kastel, kolonie, komenda, metropole* a další.

Velká část první kapitoly je například věnována slovům s indoevropským kořenem **sel-*, **sol-* / **sēd*, **sed-*, **sōd-*, **sod* a podobnými. Mezi ruskými slovy zde jsou taková jako *село, выселок, селение, селишко, селище, селище, сельбище, посёлок*..., z českých pak *osada, sídlo, sídliště (sedlišče, sedliště, sedlisko, sídlisko)* a *usedlost*. Jako příklad uvedeme část věnovanou slovu *посёлок*:

„Иными особенностями обладает семантика лексемы *посёлок*. На протяжении XX века её значение развилось, в результате чего данное имя существительное стало обозначать несколько другой тип

поселения, чем изначально. В XIX веке и вплоть до начала 20-х гг. XX в. *посёлок* не считался сколько-нибудь крупным населённым пунктом. Семантика лесемы *посёлок* сближалась с *выселок* (*выселки*), т. е. 'небольшой посёлок на новом месте, выделившийся из другого селения' (Ожегов, Шведова, онлайн, 25.08.2022), *присёлок*, *подсёлок* / *подсёлка*, *подселье* (четыре последних примера из словаря Даля). К этой же группе имён существительных можно отнести однокоренное *засёлок* / *заселье*, т. е. 'пустырь за селом, близ селения' (Даль, онлайн, 25.08.2022).

В современном русском языке *посёлок* стал обозначать более крупное поселение чем *село* и *деревня*. Также с посёлком стало связываться распространение более широкой внутренней инфраструктуры. За годы советской власти появились такие понятия, как *рабочий посёлок*, *вахтовый посёлок*, *пристанционный посёлок*, *пригородный посёлок*, *курортный посёлок*, *дачный посёлок*.

Особым типом населённого пункта, ещё более укрепившим за *посёлком* значение поселения более крупного, чем *село* или *деревня*, стал ПГТ, или *посёлок городского типа*. Термин появился в 1924 году согласно указу ВЦИК (Чучкалов Алексеев 2019, 18). Такого рода поселения создавались в основном в 30–80-е гг. XX в. при разработке новых месторождений, строительстве новых крупных промышленных предприятий, электростанций и др. Изначально они носили наименование *рабочих посёлков*. Указом Президиума Верховного Совета РСФСР от 17 июля 1982 года устанавливались три категории ПГТ: рабочие, курортные и дачные посёлки, причём дачные посёлки были отнесены к сельским поселениям, а рабочие и курортные посёлки – к городским. В дальнейшем это соотношение несколько раз менялось. В настоящее время некоторые ПГТ стали городами, некоторые – сельскими поселениями, некоторые сохранили прежнюю форму ПГТ, а некоторые были полностью расформированы, включая переселение населения (к примеру, в регионах со сложными климатическими условиями). Доля ПГТ среди типов населённых пунктов России постепенно снижается (Чучкалов, Алексеев 2019, 32).

S современными российскими посёлками городского типа можно сопоставить чешские населённые пункты, которые снова (начиная с 2006 года) принято называть *městys*. Они сравнимы с ППТ, поскольку схожим образом «занимают нишу» между сельским и городским поселением, при этом в большей степени тяготея к городскому статусу. Если сравнивать историю возникновения такого типа поселения, то его можно сопоставить с появившимися в России в XVIII веке *местечками*, статус которых был примерно такой же, тем не менее, при данной компарации необходимо делать оговорку на то, что *městys* появился раньше (в XIV веке) и имел ряд особенностей (см. подглаву *městys*).

Для административно-территориальной единицы *městys* в электронных чешско-русских словарях можно обнаружить (<https://slovník.seznam.cz/>, 25.08.2022) эквивалент «городок», который не раскрывает специфики этого особого чешского родового наименования населённых пунктов.“ (s. 80–1)

Často autor srovnává vysvětlení pojmů v různých slovnících, díky čemuž čtenář dostává do ruky ucelený přehled významů, vysvětlení původu a vývoje významu základních lexémů. V případě potřeby pak tedy lze publikaci používat jako dvojjazyčný etymologický a výkladový slovník sídelní a fortifikační terminologie s rozšířenými hnízdy. Kniha je skvělou pomůckou pro odborníky i laiky, kteří se rádi do hloubky zamýšlejí nad přesným významem slov, povahou, původem a vývojem jednotlivých pojmů. Najdeme zde informaci, které pojmy si v ruském a českém prostředí odpovídají, a lze je tedy v případě potřeby přeložit jednoslovně, a které jsou natolik typické pro ruské či české prostředí, že je možné je přeložit pouze opisem. Autor bere v úvahu i stránku stylistickou v případech, kdy se liší oficiální názvosloví sídel a jejich označení v hovorové řeči a v dialektech.

Druhá kapitola nese název **Примеры проявления процессов они-мизации**, „jejím cílem je ukázat různorodost lexikálních jednotek, které vznikly v rámci procesu onymizace rodových názvů sídel, a fortifikační terminologie. Druhý cíl spočívá v poukázání na spojení mezi historicko-

-lingvistickou analýzou toponym... a kulturní geografii dvou slovanských jazyků“ (s. 131). Autor zde poukazuje na to, že přítomnost či absence různých významových prvků v oikonymech přispívá k pochopení českého a ruského „jazykového obrazu světa“. Popisovaná vlastní jména jsou rozdělena podle toho, zda se jedná o prostou onymizaci (*Dvorec, Городец*), použití množného čísla (*Hamry, Выселки*), vytvoření kompozita (*Бѣлоград, Петрокрепость*), použití zdvojnásobení (*Виска, Городок*), použití přívlastku (*Nová Ves, Великий Новгород*), substantivizaci (*Бřezová, vesnice Сельская*), přejímky a kalky (*Виска u Jevička – до 1949 Dörfles, vesnice Мыза* v Leningradské a Pskovské oblasti). Ve druhé části této kapitoly je provedena též klasifikace podle sémantické typologie oikonym.

V kapitole **Некоторые особенности фортификационной лексики в русскоми чешском языках** autor pojednává jednak o staroruské a staročeské fortifikační terminologii, vysvětluje význam historismů typu *прясло, захаб, костѣр* (ve významu „оборонительная башня“), *podsebití, průhledítka, průstřelnice* a dalších. Dále pak zevrubně popisuje příčiny, historické podmínky a cesty (v některých případech i v hypotetické rovině) přejímání cizí terminologie. V 17. století italské, což je spojeno s činností italských stavitelů v Rusku v té době: *амбразура, китаделла / ситаделла* a další. Mimořádně důležitým z hlediska fortifikační terminologie pro ruštinu i češtinu bylo 18. století, v němž dochází k velkému rozvoji fortifikační terminologie zejména díky přejímkám z francouzštiny a v českém prostředí také z němčiny. Je provedena komparace přejatých francouzských termínů do ruštiny a češtiny (*батарея – batterie, капоньер – карониера, контрэскарп – kontreskarpa, равелин – ravelin* a řady dalších).

IV. kapitola se nazývá **Анализ семантических групп родовых наименований населённых пунктов с фортификационной функцией**. V této kapitole se autor zabývá lexikálními jednotkami vztahujícími se ke konceptu „opevněná obec, opevněné sídliště“. Vrací se k takovým pojmům jako *hrad, hrádek, hradiště, pevnost, pevnůstka, citadela, tvrz, bašta, zámek, opevnění, тѣн – город, детинец, замок, кремль, крепость, крепостца, кром, острог, твердыня, укрепление* a dalším tentokrát z kognitivistických pozic a poukazuje na jistou asymetričnost ruského a českého jazykového obrazu světa.

Poslední kapitola potěší především překladatele a tlumočníky, neboť se nazývá **Особенности перевода отдельных русских и чешских темнов** a vychází zejména z překladu textů z oblasti cestovního ruchu. Nejprve se zamýšlí nad obecnější problematikou překladu, zdůrazňuje zejména nutnost „pragmatické rekonstrukce“ (adekvátní překlad předpokládá zachování pragmatiky textu). Dále je podrobněji pojednáno o problematice překladu některých českých lexikálních jednotek do ruštiny (*hrad, zámek, tvrz, statek, sídlo, komenda, cimbuří, podsebití*...), přičemž autor poukazuje i na některé nepříliš vhodné ekvivalenty, s nimiž se setkal v přeložených textech. V závěru kapitoly nalezneme rusko-český a česko-ruský slovníček názvů sídel a fortifikační terminologie.

Na konci knihy po Závěru v ruštině a českém a anglickém resumé najdeme seznam zkratk, seznam použité literatury, věcný rejstřík a seznam ilustrací.

Celkově lze konstatovat, že práce přináší zajímavé informace o sídelní a fortifikační terminologii v ruštině a češtině, uplatňuje přístup historický, etymologický a komparatistický, obsahuje zajímavé údaje o ruském a českém obrazu světa v dané oblasti. Může být cennou pomůckou nejen pro lingvisty, učitele, tlumočníky a překladatele, zajímavé údaje v ní jistě najde každý, kdo se o uvedenou problematiku v té či jiné míře zajímá.

PhDr. Jindřich Kesner, CSc.
Katedra ruského jazyka a literatury
Pedagogická fakulta
Univerzita Hradec Králové
Rokitanského 62
500 03 Hradec Králové
Česká republika
jindrich.kesner@uhk.cz